

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

Кутателадзе Олег Джумберович

УДК 347.44(477)

**ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ЗА РИМСЬКИМ
ПРИВАТНИМ ПРАВОМ І СУЧАСНИМ ЦИВІЛЬНИМ
ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.03 - цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса-2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії
Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, доцент
ЗУБАР Володимир Михайлович,
доцент кафедри цивільного права,
Одеської національної юридичної академії

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
академік Академії правових наук України
ЛУЦЬ Володимир Васильович,
Академія муніципального управління,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін

кандидат юридичних наук, доцент
РЕЗНІЧЕНКО Семен Васильович,
Одеський юридичний інститут Харківського
національного університету внутрішніх справ,
завідувач кафедри цивільного та трудового права

Провідна установа Провідна установа Національна юридична академія
імені Ярослава Мудрого
Міністерства освіти і науки України,
кафедра цивільного права (м. Харків)

Захист відбудеться “10” лютого 2006 р. о 10.00 годині на засіданні
спеціалізованої вченої рада Д 41.086.03 Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Одеської національної
юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат розісланий “9” січня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Музиченко П.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В останні роки в Україні має місце значне зростання інтересу до римського права, зумовлене змінами в політичному, соціальному та економічному житті суспільства, переглядом національної концепції права з огляду на європейський вибір України, а також трансформаціями вищої освіти у цій галузі, зумовленими приєднанням нашої держави до Болонського процесу.

У зв'язку з цим, останнім часом правознавцями України римське право розглядається не лише як одна з базових для вищих юридичних навчальних закладів європейських держав навчальних дисциплін, але також як підґрунтя сучасної цивілістики, котре визначає магістральні тенденції розвитку українського права взагалі і цивільного права зокрема.

Цим пояснюється зростання інтересу до порівняльно-правових досліджень інститутів римського приватного права та сучасного цивільного права України.

Актуальність теми дослідження пояснюється також тим, що зобов'язання належать до числа основних правових засобів, які опосередковують торговий обіг на різних етапах розвитку людства, а відтак визначення кола підстав їх виникнення дає можливість з'ясувати динаміку цивільного обігу та напрямки вдосконалення правового регулювання відповідних відносин.

Зобов'язання (“засоби придбання речей”) були одним з основних інститутів римського права. Визначаючи зобов'язання як правовий зв'язок між суб'єктами права, унаслідок якого одна особа (боржник) повинна щось дати, зробити або надати іншій особі (кредитору), римські правознавці наголошували на тому, що “сутність зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити якийсь предмет або сервітут нашим, але в тому, щоб зобов'язати іншого дати нам щось, або зробити, або надати (залишити, виконати)” (D. 44.7.3 рг.).

Із такого визначення зобов'язання випливає, що воно, передусім, стосується договорів, а його метою є вчинення певних дій боржником. Разом із тим, останні могли виникати і з інших підстав, що робило необхідним їх співвіднесення з договорами, установлення їхнього значення для виникнення правових наслідків.

У кінцевому підсумку, у римському приватному праві було розроблено достатньо чітку класифікацію зобов'язань залежно від підстав виникнення останніх, яка була спрямована, у першу чергу, на впорядкування цивільних відносин та більш повний захист інтересів сторін.

Система зобов'язань римського права виявилася настільки вдалою, що згодом без істотних змін була запозичена переважною більшістю європейських держав.

Разом із тим, у підходах до правової характеристики системи та окремих підстав виникнення зобов'язань, визначення характеру їх взаємозв'язку та взаємодії у сучасній правовій літературі намітилися зміни, викликані використанням у теорії права нової категорії “юридичні факти”, котра розглядається як більш універсальна і динамічна.

У зв'язку з цим постає питання про доцільність та можливий ступінь використання в сучасному українському праві здобутків римського права в цій галузі, доцільності їх модернізації тощо.

Не заперечуючи корисності досвіду інших сучасних європейських країн, варто зауважити, що відправною точкою у формуванні їхнього зобов'язального права були ідеї римської юриспруденції. Відтак такий підхід дозволяє найбільш повно згодом використати і власні національні традиції, збагачуючи їх загальноєвропейською ідеєю римського права та характером його інтерпретації у сучасних умовах.

Цим зумовлена необхідність спеціального дослідження основних інститутів римського права, зокрема зобов'язань, підстав їх виникнення та порівняння їх із відповідними інститутами українського цивільного права.

Слід зазначити, що в українській цивілістиці мали місце дослідження окремих аспектів впливу ідей римських правознавців на концепцію відповідних інститутів у цивільному праві України (науковий доробок О.А. Підпригори, Є.О. Харитонova, В.В. Васильченка, В.Д. Онофрейчука, Р.Ф. Гонгало, П.М. Федосєєва, Є.С. Северової, В.М. Зубара). Проте в жодній із праць згаданих авторів не розглядалися спеціально питання правової характеристики підстав виникнення зобов'язань у римському праві та не провадився порівняльний аналіз їх із тими, що мають місце в сучасному цивільному праві України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до напрямів досліджень Одеської національної юридичної академії на 2001 - 2005 роки “Правові проблеми становлення та розвитку сучасної Української держави” (державний реєстраційний номер 0101U001195).

Мета і задачі дослідження. Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі вивчення і аналізу римських та сучасних правових джерел скласти уявлення про розуміння в Стародавньому Римі та сучасній вітчизняній цивілістиці сутності зобов'язань та підстав виникнення останніх і на цьому підґрунті подати пропозиції щодо вдосконалення сучасного цивільного законодавства України.

Для досягнення означеної мети були поставлені такі задачі:

- 1) проаналізувати особливості розвитку розуміння поняття зобов'язань та підстав їх виникнення на різних етапах розвитку римського права;
- 2) визначити тенденції розвитку підстав виникнення зобов'язань у процесі трансформації римського права від права цивільного до права приватного і публічного;
- 3) проаналізувати концептуальні підходи до визначення поняття зобов'язань та підстав їх виникнення в сучасному цивільному праві;
- 4) розглянути особливості трактування категорії “юридичні факти” стосовно сучасного цивільного права взагалі та стосовно зобов'язань, зокрема;
- 5) розглянути підстави виникнення зобов'язань у сучасному цивільному праві і визначити практичне значення диференціації останніх;
- 6) дослідити і дати правову оцінку сутності підстав виникнення зобов'язань у сучасному цивільному праві;
- 7) розглянути значення договорів у системі підстав виникнення зобов'язань і визначити їхнє місце поміж інших юридичних фактів;
- 8) визначити оптимальну систему і структуру підстав виникнення договірних зобов'язань і оцінити перспективи її розвитку в сучасному цивільному праві України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є система підстав виникнення зобов'язань за римським правом та сучасним цивільним правом України, взята в порівняльному аспекті.

Предметом дисертаційного дослідження є сукупність норм римського права та сучасного цивільного законодавства України, що визначають підстави виникнення зобов'язань.

Методи дослідження, обрані автором, сформували методологічне підґрунтя останнього, яке складається із сукупності загальнонаукового діалектичного методу та окремих наукових методів: порівняльного, системно-структурного та метод логічного (догматичного) аналізу.

При цьому автор виходив із того посилення, що право не є надбудовою стосовно матеріально-технічного базису, а виступає як самостійний важливий елемент культури, хоча, звичайно, матеріальні умови життя суспільства істотно впливають на характер і особливості правового регулювання.

Підстави виникнення зобов'язань розглядалися у їх розвитку, в діалектичному взаємозв'язку.

Щодо окремих методів дослідження, то метод порівняльного аналізу був використаний при з'ясуванні особливостей та відмінностей системи

підстав виникнення зобов'язань на різних етапах розвитку цього інституту, а також для порівняння його в римському праві та цивільному законодавстві України; метод логічного (догматичного) аналізу дав змогу з'ясувати принципи побудови та сутність норм римського права, присвячених вирішенню питань забезпечення належного виконання зобов'язань. Системно-структурний метод дав змогу встановити взаємозв'язок таких понять, як “зобов'язання”, “юридичні факти”, “підстави виникнення зобов'язань”, “договори”, “недоговірні зобов'язання” та ін.

Сукупність указаних методів була використана при аналізі джерельної бази дисертаційного дослідження, до якої входили Закони XII таблиць, Дигести Юстиніана, Інституції Юстиніана, Інституції Гая, Цивільний кодекс України та інші акти цивільного законодавства України.

Ці ж методи застосовувалися при дослідженні стану вивчення проблематики дисертації, зокрема, праць вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі римського права: М. Бартошека, Д. Віндшейда, В. Володкевича, Г. Дербурга, М. Заблоцької, А.І. Косарева, А. Маленіци, С.О. Муромцева, І.Б. Новицького, О.А. Підпригори, І.С. Перетерського, Й.О. Покровського, М. Поленак-Акимовської, І. Пухана, Ф.К. фон Савін'ї, Є.О. Харитонова, В.М. Хвостова, З.М. Черніловського та ін., наукових розвідок відомих фахівців у галузі теорії та історії держави і права, а також цивілістів, таких як С.С. Алексєєв, Д.М. Генкін, Н.В. Гордон, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, О.С. Йоффе, Н.С. Кузнєцова, В.В. Копейчиков, С.Н. Ландкоф, О.А. Пушкін, Є.О. Суханов, Я.М. Шевченко, В.П. Маслов, Г.Ф. Шершеневич та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українській юридичній літературі зроблено спробу комплексного дослідження системи підстав виникнення зобов'язань за римським правом та сучасним цивільним правом України.

У результаті в дисертації сформульовано пропозиції і висновки, які винесені на захист. До них, зокрема, належать наступні.

1. Вперше робиться висновок про те, що одним із важливих чинників формування вітчизняної концепції підстав виникнення зобов'язань були засади римського приватного права, зокрема, сформульована в ньому ідея *summa divisio* - поділу зобов'язань залежно від підстав їх виникнення на такі, що виникають із контрактів (договорів); такі, що виникають із деліктів; такі, що виникають із ніби — договорів; такі, що виникають із ніби — деліктів.

2. Вперше обґрунтовується, що в міру розвитку римського права і надання пріоритету в його філософії ідеям природного права, що

втілюється в життя за допомогою преторів, відбувається перегляд поглядів на підстави виникнення зобов'язання, де провідна роль відводиться вже не деліктам, як це було у ранньому римському праві, а контрактам (договорам).

3. Вперше обстоюється теза про те, що елементом, який опосередковував запровадження ідей римського приватного права у вітчизняне цивільне законодавство на різних етапах розвитку вітчизняної традиції цивільного права, були німецьке, польське та австро-угорське право у їхній взаємодії з вітчизняною правовою думкою.

4. Дістала подальшого обґрунтування теза про те, що відповідно до сучасної концепції цивільного законодавства поняття “підстави виникнення зобов'язань”, є спеціальною категорією цивільного права, котра входить у більш широкую категорію “юридичні факти”, не маючи при цьому свого окремого місця в класифікації юридичних фактів, що не можна визнати дуже вдалим рішенням.

5. Вперше на підставі порівняння системи підстав виникнення зобов'язання в сучасному цивільному законодавстві України із системою підстав виникнення зобов'язань римського права визначено, що в римському праві вона виглядала більш структурованою, ніж сучасна, оскільки зараз у вітчизняному цивільному законодавстві фактично має місце спеціальне виокремлення лише одного з видів підстав виникнення зобов'язань — договорів, внаслідок чого відповідно до структури ЦК України зобов'язання за вітчизняним цивільним законодавством виглядають як двохелементна система: 1) зобов'язання, які виникають із договорів; 2) зобов'язання, які виникають з усіх інших підстав.

6. Додатково обґрунтовано тезу про те, що, хоча традиційно у вітчизняному цивільному законодавстві більш ретельно розроблені положення, які стосуються такої підстави виникнення зобов'язання, як договори, однак у ньому залишилися невикористаними такі здобутки римського приватного права у цій галузі, як легальний поділ договорів на консенсуальні і реальні, каузальні і абстрактні, категорія безіменних договорів тощо.

7. Вперше обґрунтовано висновок про те, що, незважаючи на зовнішню неструктурованість підрозділу другого розділу третього книги п'ятої ЦК України “Недоговірні зобов'язання”, внутрішня логіка цієї частини ЦК України відображає орієнтацію у цій сфері на визначені ще в римському приватному праві такі види підстав виникнення зобов'язань, як ніби — договори, делікти і ніби — делікти, що впливає зі змісту відповідних глав ЦК України.

8. Вперше вноситься пропозиція щодо визнання базовим поділу зобов'язань з урахуванням підстав їх виникнення на чотири групи:

зобов'язання, що виникають з договорів; зобов'язання, що виникають із ніби — договорів (односторонні правочини, публічна обіцянка винагороди); зобов'язання, що виникають із деліктів; зобов'язання, що виникають із ніби — деліктів (створення загрози, придбання або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх підстав).

9. Вперше визначена практична доцільність групування підстав виникнення зобов'язань у ст. 509 ЦК України з урахуванням тези про наявність “базових” видів підстав виникнення зобов'язань.

10. Вперше зроблено висновок про те, що наявність “базової” класифікації підстав виникнення зобов'язань не означає, що вона не може зазнавати модернізації. Зокрема, доповненням до неї є такі підстави виникнення зобов'язань, як правомірні дії — цілеспрямовані юридичні вчинки (рятування здоров'я, життя, майна іншої особи; дії в стані необхідної оборони чи крайньої необхідності тощо) та юридичні склади (припис акта законодавства і судові рішення, договір і подія, створення об'єкта інтелектуальної власності і договір про його використання тощо).

Практичне значення одержаних результатів. Одержані результати, а також теоретичні і практичні висновки дисертанта можуть бути використані в процесі вдосконалення загальної концепції українського цивільного законодавства щодо виникнення зобов'язань.

Висновки та низка положень дисертаційної роботи були використані викладачами і студентами при вивченні курсів “Цивільне та сімейне право України”, “Основи римського цивільного права”, “Загальна історія держави і права”, а також спецкурсів “Договірне право”, “Порівняльне цивільне право” та ін.

Деякі зі сформульованих у дисертації положень мають дискусійний характер і можуть бути матеріалом для подальших досліджень у цьому напрямку.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри цивільного права Одеської національної юридичної академії протягом 2005 р.

Результати дисертаційного дослідження доповідались на наукових конференціях: I Міжнародна науково-методична конференція “Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу” (3-4 грудня 2004 р., м. Хмельницький); 8-ма Звітна наукова конференція професорсько-викладацького і аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (22 - 23 квітня 2005 р., м. Одеса); Регіональна міжвузівська конференція молодих учених та аспірантів “Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина в Україні” (квітень 2005 р.).

Положення дисертації використані при підготовці планів практичних занять з курсу “Цивільне та сімейне право України”, “Основи римського цивільного права” в Одеській національній юридичній академії.

Висновки, отримані в результаті дисертаційного дослідження, впроваджуються в навчальний процес в Одеській національній юридичній академії при читанні лекцій з курсу “Цивільне та сімейне право України”, “Основи римського цивільного права”.

Публікації. Результати дисертації опубліковані у трьох одноосібних статтях у журналах та збірниках, що входять до переліку наукових фахових видань, затверджених ВАК України.

Структура дисертації визначена відповідно до завдань, які поставив перед собою автор. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 207 сторінок, основний текст - 186 сторінок, список використаних джерел - 21 сторінку.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертаційного дослідження, формулюється мета роботи і задачі, які необхідно вирішити для досягнення поставленої мети, об'єкт, предмет і методи дослідження, розкривається наукова новизна одержаних результатів, їх наукове та практичне значення, наводяться відомості про апробацію та впровадження одержаних результатів.

Перший розділ “Огляд літератури за темою дисертації та обрання напрямків дослідження” присвячено з'ясуванню стану вивчення в науковій літературі питань із проблематики дослідження, а також вибору напрямків дослідження.

Зазначається про недостатню вивченість концепції і стану правового регулювання підстав виникнення зобов'язань у римському праві. Найбільш ґрунтовно окремі проблемні питання зобов'язального права були розглянуті в російській та німецькій романістиці XIX - початку XX ст., що було пов'язане, як уявляється, із кодифікаціями цивільного права, які мали місце або готувалися на той час у цих країнах. Однак при цьому недостатньо уваги приділялося встановленню концепції і загальній характеристиці підстав виникнення зобов'язань. Вітчизняна романістика (як і свого часу радянська романістика) цим питанням уваги фактично не приділяла. Тому зроблено висновок про необхідність проведення комплексного дослідження системи підстав виникнення зобов'язань у

римському праві та наступне порівняння їх із відповідною системою підстав виникнення зобов'язань у сучасному цивільному законодавстві України.

У підрозділі 1.1. “Огляд літератури за темою дисертації” проводиться аналіз літератури за двома напрямками: 1) першоджерела (акти римського права та акти сучасного цивільного законодавства); 2) наукові дослідження питань, що охоплюються проблематикою дисертації.

Першоджерела включають різноманітні історичні, юридичні, літературні і т. п. пам'ятки. Серед них, згідно з проблематикою дисертаційного дослідження, найбільший інтерес являють юридичні пам'ятки (Закони XII таблиць, Дигести Юстиніана, Інституції Юстиніана та Кодекс Юстиніана, а також Інституції Гая).

Поряд із першоджерелами римського права вивчалися наукові роботи у цій галузі, в яких спеціально або побіжно висвітлюються питання підстав виникнення зобов'язань. Огляд наукових досліджень здійснювався автором у декількох напрямках. По-перше, було проаналізовано питання визначення і класифікації юридичних фактів як у загальній теорії права, так і в галузевих науках, насамперед, тих, що належать до сфери приватного права. Здійснювався також аналіз стану літератури з питань дослідження проблеми поняття та сутності зобов'язань як у римському праві, так і в сучасному цивільному праві України. І нарешті, автором було здійснено спробу оцінки стану вивчення питань підстав виникнення зобов'язань у римському праві та у цивільному праві України.

У другому розділі “Методологічні засади визначення і характеристики підстав виникнення цивільних зобов'язань” наводяться визначення поняття “зобов'язання”, характеризується категорія “юридичні факти”, обираються напрямки дослідження.

У підрозділі 2.1. “Зобов'язання як категорія цивільного права” визначається поняття “зобов'язання” за римським приватним правом та сучасним цивільним законодавством України, проводиться класифікація зобов'язань за цивільним законодавством України. Зокрема, зазначається, що зобов'язання поділяються на односторонні і взаємні, прості та складні, головні (основні) і додаткові (акцесорні), особистого характеру і зобов'язання неперсоніфіковані тощо. Крім того, характеризуються елементи зобов'язання, яким є суб'єкти, об'єкт та зміст.

У підрозділі 2.2. “Категорії “юридичні факти” та “підстави виникнення зобов'язань” у цивільному праві” на підставі аналізу різних точок зору з приводу розуміння сутності поняття “юридичні факти” окреслюються основні ознаки даної правової категорії, а саме те, що

юридичні факти є обставинами конкретними, індивідуальними, що існують у певній точці часу і простору, а також певним чином об'єктивовані зовні і характеризують наявність або відсутність певних явищ матеріального світу. Крім цього, вони прямо або непрямо передбачені нормами права, зафіксовані в установленій законодавством процедурно-процесуальній формі, спричиняють передбачені законом правові наслідки.

Аналізуються функції юридичних фактів, серед яких головною є функція забезпечення переходу від загальної моделі прав та обов'язків до конкретної.

Характеризуючи юридичні факти як підстави виникнення зобов'язань, звертається увага на принципово важливу відмінність у підходах до визначення їх значення та переліку у галузі приватного та публічного права, яка має місце в літературі. Так, згідно зі ст. 11 ЦК України, цивільні права та обов'язки можуть виникати як із дій, що передбачені актами цивільного законодавства, так і внаслідок дій, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Це положення розвинене у частині 2 ст. 11 ЦК України, де відсутній вичерпний перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків, тому наголошується, що останні виникають не тільки за прямо вказаних обставин, але й “з інших юридичних фактів”. Натомість, у галузі публічного права юридичні факти мають бути точно визначені в нормах законодавства. Наприклад, угода сторін, котра у цивільному праві є найбільш поширеним видом юридичних фактів і, як правило, не потребує спеціального нормативного дозволу, у праві адміністративному може мати місце лише у випадках і межах, спеціально передбачених нормою права.

Пропонується класифікація юридичних фактів, котра передбачає їх розмежування на окремі групи за певними ознаками, взятими за основу. Залежно від наявності та характеру вольового елемента, тобто значення волі суб'єкта права для виникнення, зміни або припинення правових відносин, юридичні факти поділяються на: 1) дії, тобто обставини, що залежать від волі людини, і 2) події - обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і невіддільні їй. Виокремлюють також позитивні та негативні юридичні факти. В основу такого розподілу покладено спосіб зв'язку з дійсністю. Правові наслідки можуть бути пов'язані як із наявністю, так і з відсутністю якогось явища. У першому випадку юридичний факт буде позитивним, а в другому - негативним. Залежно від характеру наслідків, юридичні факти можуть бути поділені на: 1) такі, що встановлюють право; 2) такі, що змінюють право; 3) такі, що припиняють право; 4) такі, що перешкоджають виникненню або трансформації права, 5) такі, що поновлюють право.

Можливі також класифікації юридичних фактів і за іншими критеріями, визначення яких залежить від мети дослідження, сфери, у якій виникають правовідносини, тощо.

Обґрунтовується, що поняття “юридичні факти” за обсягом не є тотожним поняттю “підстави виникнення зобов'язань”, оскільки юридичні факти є підставою виникнення будь-яких правовідносин взагалі, тоді, як у другому випадку йдеться про підстави виникнення лише одного з видів правовідносин - зобов'язальних.

У **третьому розділі “Підстави виникнення зобов'язань у римському приватному праві”** розглядаються історичні умови формування системи підстав виникнення зобов'язань у Стародавньому Римі, досліджуються у порядку появи в римському праві такі підстави виникнення зобов'язань, як делікти, контракти, а також, квазіконтракти та квазіделікти.

У **підрозділі 3.1. “Формування системи підстав виникнення зобов'язань у Стародавньому Римі”** зазначається, що розгляд особливостей, характеру і тенденцій розвитку системи підстав виникнення зобов'язань за римським правом є неможливим поза контекстом трансформацій самого римського права, тому в першу чергу проводиться виокремлення періодів та визначальних етапів розвитку римського права. Враховуючи те, що приватне право не було характерним для всієї історії існування Стародавнього Риму, виокремлюються такі періоди розвитку римського права: 1) дія норм *jus civile*, кодифікація цивільного права (VII - IV ст. до н.е.); 2) удосконалення норм *jus civile*, формування засад приватного права (IV - I ст. до н.е.); 3) завершення формування концепції приватного права, як галузі, розроблення критеріїв розмежування приватного і публічного права (I ст. до н.е. - II ст. н.е.); 4) удосконалення правових рішень, кодифікації приватного права в рамках загальних кодифікацій римського права (II - V ст. н.е.).

Водночас, зазначається, що етапи розвитку інституту зобов'язань не збігаються безпосередньо із згаданою вище періодизацією римського права. Обґрунтовується, що етапи розвитку зобов'язального права слід підрозділяти на “зобов'язальне право раннього Риму” і “зобов'язальне право доби класичного римського приватного права”. Саме при такому підході найбільш повно враховуються якісні зміни у розвитку окремих положень римського зобов'язального права.

Система зобов'язань, яка була закріплена в Інституціях Юстиніана включала в себе зобов'язання, що виникають із контрактів (договорів); зобов'язання, що виникають із квазіконтрактів (ніби — договорів); зобов'язання, що виникають з деліктів (правопорушень); зобов'язання, що виникають із квазіделіктів (ніби — правопорушень).

Зобов'язання з деліктів мають більш раннє походження, ніж зобов'язання з контрактів, тому в дисертації розгляд підстав виникнення зобов'язань за римським правом починається саме з деліктів.

У **підрозділі 3.2. “Делікти як підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом”** характеризується процес трансформації деліктних зобов'язань, які мали явно виражений характер кровної помсти, у систему грошових штрафів.

Зазначається, що деліктна відповідальність формувалася за принципом кумуляції. Так, якщо за договірних відносин кожен із боржників ніс відповідальність або винятково за свою частку, або відповідав повною мірою за заподіяну шкоду, тим самим звільняючи від цього решту солідарних боржників, то деліктна відповідальність при вчиненні делікту кількома особами ніби помножувалась на їх число. Кожен з тих, хто заподіяв шкоду, відповідав повною мірою (наприклад, за позовом на підставі крадіжки штраф зобов'язували сплатити в повному обсязі всіх злодіїв, котрі брали участь у крадіжці).

У римському праві сформувалася концепція несення відповідальності однією особою за дії іншої. Так, якщо делікт вчинявся підвладним або рабом, *pater familias* надавалося право вибору - відшкодувати заподіяні підвладним чи рабом збитки або видати винного для розправи, а пізніше - для відробітку шкоди.

Коло деліктів, за які наставала відповідальність за римським правом, було обмеженим. Унаслідок цього приватними деліктами визнавалися тільки ті правопорушення, що в нормі права визначалися як: а) кривда (особиста образа); б) крадіжка; в) неправомірне знищення або пошкодження чужого майна.

У **підрозділі 3.3. “Контракти як підстава виникнення зобов'язань за римським приватним правом”** зазначається, що спочатку наслідками порушення договірних зобов'язань, так само як і деліктів, була помста. Тому в найдавніші часи практично не проводилося відмежування деліктів та договірних зобов'язань.

Із часом, коли держава починає втручатися у відносини між приватними особами, регулюючи наслідки укладених між ними угод, виникає категорія правових договірних зобов'язань, як результат угод у цивільному праві (*jus civile*), нормами якого передбачається можливість вимагати їх примусового виконання.

Система контрактів римського права сформувалася в Римі в перші три століття нашої ери і виглядала наступним чином: контракти поділялися на вербальні, літеральні, реальні та консенсуальні. У процесі розвитку римського права згадана система контрактів була розширена за рахунок включення в неї інномінальних (безіменних) договорів, які

поділялися залежно від характеру відносин на чотири види: 1) *do ut des* (даю, щоб ти мені дав); 2) *do ut facias* (даю, щоб ти мені зробив); 3) *facio ut des* (роблю, щоб ти мені дав); 4) *facio ut facias* (роблю, щоб ти мені зробив).

У *підрозділі 3.4. “Інші підстави виникнення зобов'язань”* розглядаються такі підстави виникнення зобов'язань за римським правом, як квазіконтракти та квазіделікти. Римське право післякласичного періоду відносила до квазі контрактів в інститути “*negotiorum gestio*” (ведення справ без доручення) та безпідставне збагачення. Віднесення ведення чужих справ до квазіконтрактів пояснюється тим, що позитивне схвалення домінусом діяльності гестора свідчить про встановлення договірної зобов'язання (договір доручення) між ними та, відповідно, виникає обов'язок домінуса відшкодувати витрати, що їх зазнав гестор. Неможливість віднесення ведення справ без доручення до категорії договорів пов'язана з тим, що відмова домінуса від схвалення дій гестора має своїм наслідком обов'язок останнього відновити становище, яке існувало до ведення справ без доручення. Інший вид квазіконтракту - безпідставне збагачення - виникав між власником речі та її володільцем у випадку будь-якого безпідставного володіння річчю. На підставі цього квазіконтракту володілець зобов'язувався або повернути ту ж річ, або надати ту ж кількість такого ж роду речей власнику, якщо йдеться про речі взаємозамінні. Із факту сплати не заборгованого виникало зобов'язання повернути неправомірно отримане, яке за своїм змістом наближалось до договірної. Унаслідок цієї причини дане зобов'язання було віднесено до групи ніби — договірних, квазіконтрактних зобов'язань, тобто таких зобов'язань, у силу яких особа, що одержала майнове надання з певною метою, яка не здійснилась, зобов'язана повернути його тому, від кого це майно одержано.

Четверту групу підстав виникнення зобов'язань - квазіделіктів - складали позадоговірні цивільні правопорушення, що спричиняли виникнення шкоди і не підпадали під ознаки делікту. До цієї категорії відносили: відповідальність судді за винесення несправедливого присуду, відповідальність мешканців будинків за викинуте або вилите, небезпечне для пішоходів виставлене, підвішене або вивішене, що може впасти на людей, тощо.

Розділ 4. “Підстави виникнення зобов'язань за сучасним цивільним законодавством України” присвячено характеристиці підстав виникнення зобов'язань за сучасним цивільним законодавством України. Цей розділ складається з 3-х підрозділів.

У *підрозділі 4.1. “Концептуальні засади визначення системи підстав виникнення зобов'язань за цивільним законодавством України”*

та вплив на них римського права” досліджується становлення системи підстав виникнення зобов'язань вітчизняного цивільного права за такими джерелами, як Руська правда, статuti Великого князівства Литовського, за збіркою “Зібрання малоросійських прав” 1807 р., за проектом Цивільного уложення Російської імперії. Зокрема, зазначається, що система підстав виникнення зобов'язань у зазначених джерелах була частково рецегована з римського приватного права доби Ранньої Республіки та частково з Німецького цивільного кодексу.

Певною мірою така тенденція зберігалася також у радянський період, зокрема, при створенні цивільних кодексів союзних республік. ЦК УСРР 1922 р. містив спеціальну норму (ст. 106), присвячену визначенню підстав виникнення зобов'язань, яка встановлювала, що “зобов'язання виникають із договорів та інших передбачених законом підстав, зокрема внаслідок безпідставного збагачення і внаслідок завдання іншій особі шкоди”.

Концепція радянського цивільного права періоду дії ЦК УРСР 1963 р. у сфері визначення підстав виникнення зобов'язань ґрунтувалася на визнанні тієї обставини, що поняття підстав виникнення цивільних прав і обов'язків є ширшим за поняття виникнення зобов'язань, тому правознавці фактично розрізняли як підстави виникнення зобов'язань договори (глави 20 - 32, 34 - 38), публічну обіцянку винагороди (глава 39), заподіяння шкоди (глава 40), рятування соціалістичного майна (глава 41), придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав (глава 42), інші дії суб'єктів цивільного права, зокрема, пов'язані з розрахунковими та кредитними відносинами (глава 33). Отже, в ЦК УРСР 1963 р. були присутні елементи римської концепції *summa divisio*, в той час, як вплив римського права на радянське цивільне законодавство офіційно заперечувався.

У процесі сучасної кодифікації цивільного законодавства України концепція визначення підстав виникнення зобов'язань зазнала певних змін, що знайшло своє відображення у ЦК України 2003 р. У частині першій ст. 11 ЦК України, котра називається “Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків”, передбачається, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. У частині другій ст. 11 ЦК України наголошується на тому, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, передусім, є: 1) договори та інші правочини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти.

У підрозділі 4.2. *“Договір як підстава виникнення зобов'язань за цивільним законодавством України”* надається законодавче визначення поняття договору, наводяться основні класифікації договорів, котрі мають значення для характеристики його як підстави виникнення зобов'язань (зобов'язальні та речові, односторонні, двосторонні та багатосторонні договори; відплатні та безвідплатні договори; публічні та приватні договори; основні договори та договори приєднання; остаточні та попередні договори; договори на користь його учасників (кредитора) та договори на користь третьої особи).

На підставі проведеного аналізу структури та змісту книги третьої ЦК “Право власності та інші речові права” і книги п'ятої “Зобов'язальне право”, зроблено висновок, що договір є підставою виникнення саме зобов'язань і не розглядається як абстрактна (поза конкретними зобов'язанням про передачу певної речі) підстава виникнення речових прав.

Крім того, виходячи з положень глави 16 ЦК України “Правочини”, розглядаються такі види договорів: 1) усні та письмові (у тому числі з нотаріальним посвідченням та державною реєстрацією - ст. 205-210 ЦК); 2) договори під умовою та договори без умови (ст. 212 ЦК).

Зазначається, що письмові договори є підставами виникнення зобов'язань лише у випадку, коли закон не вимагає нотаріального посвідчення чи державної реєстрації договору. У випадках вимоги нотаріального посвідчення чи державної реєстрації договору сам по собі договір не є самостійною (достатньою) підставою виникнення цивільних прав і обов'язків. Правовідносини в таких випадках виникають на підставі юридичного складу, елементами якого є договір і адміністративний акт (нотаріальне посвідчення чи державна реєстрація), що надає цьому договору юридичного значення.

У “договорі з умовою” сам договір виступає як підстава виникнення зобов'язання (юридичний факт), а відкладальна обставина має значення юридичної умови. Підставою виникнення зобов'язань може бути відкладальна, але не скасувальна обставина.

У даному підрозділі також характеризуються інші класифікації договірних зобов'язань (договори реальні та консенсуальні, абстрактні та каузальні).

Зазначається про доцільність запровадження у ЦК України категорії літеральних та “безіменних” договорів (“рамкових”) договорів.

У підрозділі 4.3. *“Підстави виникнення недоговірних зобов'язань за ЦК України”* розглядаються різноманітні види зобов'язань, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків у яких є не договори, а інші юридичні факти, зокрема, публічна обіцянка винагороди, вчинення дій у

майнових інтересах іншої особи без її доручення, вчинення рятувальних дій, створення загрози заподіяння шкоди, набуття та збереження майна без достатньої правової підстави, заподіяння шкоди.

Зазначається, що зобов'язання із відшкодування шкоди, мають давньоримське походження та можуть виникати на підставі завдання шкоди як неправомірними (“деліктні зобов'язання”), так й правомірними діями (зобов'язання внаслідок правомірних дій).

Указується на некоректність найменування глави 82 ЦК України, яка на відміну від більшості глав підрозділу другого книги п'ятої ЦК України у назві містить вказівку не на підставу виникнення зобов'язання, а на його мету. Такий підхід загалом виправданий логікою розуміння сутності зазначених зобов'язань. Але, разом із тим, він суперечить загальній концепції недоговірних зобов'язань за ЦК України, яка передбачає побудову відповідного підрозділу з урахуванням підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, котрі складають зміст останніх. З урахуванням зазначеного пропонується вести мову про “зобов'язання, які виникають внаслідок заподіяння шкоди” або “деліктні зобов'язання” у широкому значенні слова (класичному розумінні).

Обґрунтовується положення, відповідно до якого підставою виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди є сам факт завдання шкоди іншій особі, тоді як ознак цивільно-правової відповідальності ці відносини набувають за наявності юридичного складу (складу цивільного правопорушення).

На підставі аналізу окремих глав (78, 79, 80, 81, 83) підрозділу другого розділу третього книги п'ятої ЦК України пропонується класифікація підстав виникнення недоговірних зобов'язань на такі, що являють собою традиційні цивілістичні інститути, давно відомі цивільному праву (набуття або збереження майна без достатньої правової підстави (безпідставне збагачення), а також діяльність у майнових інтересах іншої особи без її доручення (ведення чужих справ без доручення), і такі, що сформувалися у цивільному законодавстві пізніше (публічна обіцянка винагороди (глава 78 ЦК України); вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79 ЦК України); рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (глава 80 ЦК України); створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (глава 81 ЦК України).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової задачі, котра полягає у вивченні та аналізі римських та сучасних

правових джерел із метою формування уявлення про розуміння в Стародавньому Римі та сучасній вітчизняній цивілістиці сутності зобов'язань та підстав виникнення останніх, а також формулювання пропозицій щодо вдосконалення сучасного цивільного законодавства України.

1. Зазначається, що у сучасному цивільному праві України зберігся характерний римській юриспруденції підхід до визначення поняття та основних ознак зобов'язань. Зобов'язання визначаються як правовий зв'язок між суб'єктами права, внаслідок якого одна особа (дебітор, боржник) має щось дати, зробити або надати іншій особі (кредитору) під загрозою застосування у випадку невиконання цього обов'язку засобів державного примусу.

2. На підставі проведеного порівняльного аналізу норм римського приватного права та сучасного цивільного законодавства України, які стосуються визначення підстав виникнення зобов'язань, зроблено висновок про те, що сучасна цивілістика містить більш розгалужену систему підстав виникнення зобов'язань. На відміну від римського права, в якому поділ зобов'язань мав чотиричленну структуру (контракти, делікти, квазіконтракти та квазіделікти), у сучасному цивільному праві юридичні факти, на підставі яких виникають зобов'язання, класифікують на події та дії; дії, у свою чергу, підрозділяються на правомірні і неправомірні; правомірні дії - на акти суб'єктів публічного права і приватного права, а останні - на правочини і юридичні вчинки.

3. Історично першою підставою виникнення зобов'язань у римському праві були делікти. Контракти, які хоча й виникли вже на ранніх етапах розвитку римського права, за характером відповідальності за порушення їх умов тривалий час не відрізнялися від деліктів. Контракти посіли місце головної підстави виникнення зобов'язань у добу римського класичного приватного права.

4. Формування поглядів на систему підстав виникнення зобов'язань у вітчизняному цивільному праві відбулося під впливом різноманітних факторів, поміж яких помітне місце належить римському праву, котре значною мірою визначало засади розвитку українського зобов'язального права.

5. Позитивне значення для вдосконалення системи сучасного цивільного законодавства України має запозичення деяких, поки що не використаних, здобутків римського приватного права у галузі договірного права, зокрема, легальний поділ договорів на консенсуальні і реальні, каузальні і абстрактні, запровадження категорії безіменних договорів тощо.

6. Усі інші, недоговірні, підстави виникнення зобов'язань за ЦК України, можуть бути поділені на такі види підстав виникнення

зобов'язань, як ніби — договори (публічна обіцянка винагороди; вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення); делікти (правопорушення); ніби — делікти (придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх правових підстав).

7. Доповненням до базової чотирирівневої класифікації зобов'язань (*summa divisio*) є також такі підстави їх виникнення, як правомірні дії (цілеспрямовані юридичні вчинки: рятування здоров'я, життя, майна іншої особи); дії в стані необхідної оборони чи крайньої необхідності тощо, та юридичні склади: припис акта законодавства і судове рішення, договір і подія, створення об'єкта інтелектуальної власності і договір про його використання та ін.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації:

1. Кутателадзе О.Д. Категорія “юридичні факти” та підстави виникнення зобов'язань за цивільним законодавством України //Митна справа.-2005.-Вип. 4.-С. 9-63.

2. Кутателадзе О.Д. Адміністративні акти як підстава виникнення цивільних прав і обов'язків //Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. - 2005. - Вип. 27. - С. 156 - 162.

3. Кутателадзе О.Д. До питання про визначення підстав виникнення цивільних прав і обов'язків //Університетські наукові записки. Науковий часопис Хмельницького університету управління та права. - 2005. -№ 3 (15). - С. 133 - 136.

АНОТАЦІЯ

Кутателадзе О.Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним цивільним законодавством України. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 - цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. - Одеська національна юридична академія, Одеса, 2006.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню підстав виникнення зобов'язань за римським правом та сучасним цивільним правом України у порівняльному аспекті.

У роботі розглядаються історичні умови формування та характерні риси підстав виникнення зобов'язань за римським правом, визначаються концептуальні засади визначення системи підстав виникнення зобов'язань за цивільним законодавством України та підсумовується, що сучасна система підстав виникнення зобов'язань сформувалася під значним впливом відповідних положень римського приватного права.

На підставі порівняння системи підстав виникнення зобов'язання в сучасному цивільному законодавстві України із відповідними положеннями римського права зроблено висновок про те, що в римському праві вона виглядала більш структурованою, ніж сучасна, оскільки зараз у вітчизняному цивільному законодавстві фактично має місце спеціальне виокремлення лише одного з видів підстав виникнення зобов'язань - договорів.

Ключові слова: зобов'язання, підстави виникнення зобов'язань, договір, делікт.

АННОТАЦИЯ

Кутателадзе О.Д. Основания возникновения обязательств в римском частном праве и современном гражданском законодательстве Украины. - Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 - гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. - Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2006.

Диссертация посвящена изучению системы оснований возникновения обязательств в римском частном праве и современном гражданском законодательстве Украины.

В диссертации определяется понятие обязательства как правовой связи между частными лицами, в силу которой одно лицо (кредитор) имеет право требовать выполнения от другого лица (должника) определенных действий, а должник обязуется выполнить эти требования.

На основании сравнительного анализа оснований возникновения обязательств в римском частном праве и современном гражданском законодательстве Украины сделан вывод о том, что соответствующие категории, впервые сформулированные во времена римского классического права, оказали заметное влияние на концепцию оснований возникновения обязательств в цивилистике Украины.

На методологическом основании разграничения категорий “юридических фактов” и “оснований возникновения обязательств” в гражданском праве Украины сделан вывод о том, что система оснований возникновения обязательств в гражданском праве Украины является более сложной, и, одновременно, менее структурированной, чем та, которая существовала в римском частном праве, поскольку сейчас в гражданском законодательстве фактически имеет место специальное указание лишь на один из видов оснований возникновения обязательств - договора. В результате этого обязательства в современном гражданском законодательстве Украины с учетом оснований их возникновения делятся

на: 1) обязательства, которые возникают из договоров; 2) обязательства, которые возникают из всех других оснований.

Вносятся предложения о необходимости восприятия некоторых положений римского частного права в этой отрасли, в частности, легальное деление договоров на консенсуальные та реальные, каузальные та абстрактные, закрепление категории безымянных договоров и т.д.

Ключевые слова: обязательство, основания возникновения обязательств, договор, деликт.

SUMMARY

Kutateladze O.D. The legal grounds of a rise of obligations in roman private law and modern Ukrainian civil legislation. - Manuscript.

The dissertation for obtaining the Candidate Degree in Law on the specialty 12.00.03 - civil law and civil process; family law; international private law. — Odessa National Law Academy, Odessa, 2006.

The dissertation is devoted to analysis of the legal grounds of a rising of obligations in roman private law and modern Ukrainian civil legislation.

The author investigates in thirist and second section of dissertation the literature on the theme of dissertation and formulates the methods of research.

The third section of dissertation is devoted to a research of genesis and characteristic features of the Roman law system of obligations. A detailed analysis of the delicts, contracts and others legal grounds of a rising of obligations in Roman private law has been presented.

In the last section of dissertation the singularity of legal grounds of a rising of obligations in modern Ukrainian civil law are examined. A detailed analysis of the influence of Roman Law on the legal grounds of a rising of obligations has been showed.

The conclusions about necessity of reception in the Civil Code of Ukraine of the fundamental tenets of Roman law of obligations, such as divisions of contract on consensual and real, innominal and so on, and appropriate propositions are made.

Key words: obligation, the legal grounds of a rising of obligations, contract, delict.